

ASYA'nın KANDİLLERİ

Halime Toros

HECE

gezi

12. Baskı

Halime Toros: Namrun'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Mersin'de, üniversiteyi Ankara'da okudu. Çeşitli gazete ve dergilerde yazıları ve hikâyeleri yayımlandı. "Ateşin Çocukları, Suyun İnsanları", "Ashâb-ı Kehf: Mağara Dostları", "Bir Mekân Binbir Taş; Mardin", "Bir Mekân Binbir Aşk; Akdamar Adası", "Asya'nın Kandilleri" gibi TRT'de yayınlanan birçok belgesel programa metin yazarlığı/senaristlik yaptı. Yazılı Eserleri: *Tanımsız* (Hikâyeler-1990); *Saburla Gelen Erkekler* (Hikâyeler-1994-2015); *Halkaların Ezgisi* (Roman-1997); *Asya'nın Kandilleri* (Gezi-2006); *Garip Hikâyeler Kitabı* (Hikâyeler-2015).

ASYA'NIN KANDİLLERİ

HALİME TOROS

HECE YAYINLARI

Hece Yayınları: 164
Gezi

©Hece Yayınları

Onikinci Basım:
Nisan 2020

Düzeltili:
Kasım Gezen

Kapak Tasarımı:
www.sarakusta.com.tr

Teknik Hazırlık
www.hece.com.tr

ISBN: 975-8988-75-1

Baskı
www.emsalmatbaa.com.tr

HECE Basın Yayın Reklamcılık San. Tic. Ltd. Şti.

Konur Sokak No: 39/1-2 Kızılay-Çankaya/Ankara

T: (0 312) 419 69 13 F: (0 312) 419 69 14

e-posta: hece@hece.com.tr

www.hece.com.tr

Sertifika No: 17672

İÇİNDEKİLER

Harezmi /	13
İmam Buhârî /	29
Fârâbî /	41
Bîrûnî /	51
İbn Sina /	67
Kaşgarlı Mahmut /	77
Yusuf Has Hacip /	95
Ahmet Yesevî /	111
Abdülkadir Meragi /	123
Uluğ Bey /	135
Ali Kuşçu /	151
Ali Şir Nevaî /	161
Fuzûlî /	173
Gezi Notları /	185
Orta Asya / Maveraünnehir /	191
Semerkant /	193
Buhara /	199
Horasan /	201
İran /	203
Tebriz /	211
Meraga /	217
İsfahan /	221
Meşhed /	227
Tus /	231
Nişabur /	233
Afganistan /	237
Evvel zaman içinde, "Yitik zaman peşinde..." /	247
Kaynaklar /	359

ÖNSÖZ

Bu kitap on üç bölümden oluşan “Asya’nın Kandilleri” adlı televizyon belgeseline metin yazmak üzere başımı kitaplara eğdiğimde kendini oluşturmaya başladı. Kaşgarlı Mahmut’tan Yusuf Has Hacib’e, Fârâbî’den İbn Sina’ya, Ali Şir Nevai’den Fuzûlî’ye, Harezmi’den Bîrûnî’ye, Uluğ Bey’den Ali Kuşçu’ya çok geniş bir coğrafyada ve farklı yüzyıllarda yaşamış âlim ve sanatçılar hakkında bir belgesel çalışmaya metin yazmak, doğrusu pek de altından kalkılacak bir iş gibi gelmemişti ilk başta.

“Öğreten öğrenir” diye başladığım yoğun bir okuma serüveninin sonucunda “ev”e bambaşka bir insan olarak döndüğümü, ezberimin bozulduğunu, geçmişimizle ve tarihimizle bir tür yüzleşme ve hesaplaşmadan aklım karışmış bir hâlde çıktığımı itiraf etmeliyim.

Cumhuriyetle birlikte dilinden ve tarihinden büyük bir kopuş yaşayan bizlere okul yılları hiçbir şey kazandırmasa da, yaşadığımız coğrafyaya karşı önyargılı ve ilgisiz bir duruş kazandırdığını düşünüyorum. “Bu kadar cehalet ancak tahsille mümkün” dediartecek bir cehaleti galiba okuyarak edindik.

“Asya’nın Kandilleri” vesilesiyle sayfalarımı çevirdiğim her kitap, *yolları çatallanan bahçe* gibi beni başka kitaplara, farklı bakış açılarıyla, farklı tarih okumalarıyla karşılaştırdı. Bu arada son derece sıkıcı, çelişik bilgiler içeren birçok makale ve kitabı karıştırdığı-

mı ve bunların da doğru ve dişe dokunur malumat elde etmek adına bana yüzlerce *keçiboynuzu* yedirdiğini söylemeliyim.

Jorge Luis Borges, Ortaçağda yaşayan insanların çok şanslı olduklarını düşünürken haklıydı: “...çok az kitapları vardı, fakat olanların hepsi temel kitaplardı. Bugünlerde, kitaplar hakkında yazılmış o kadar yazı var ki kitapların kendilerine erişmek bile güç.”

Bu okumalar esnasında Borges’in bu sözü sıklıkla aklıma düştü. Okunması gereken kitaplar arasında yaptığım yolculuğu ve belgesele konu olan on üç bilim-edebiyat insanının hayatlarını, “Evvel Zaman İçinde – Yitik Zaman Peşinde” başlığı altında harmanlayarak; hem yüzyıllar içinde insanlığın macerasının ne şekilde geliştiğini hem de bu macerada sultanların, şairlerin, bilim adamlarının, düşünürlerin ve mutasavvıfların rolünü anlatmaya çalıştım.

Aslında bir çocuğun masal dinlerken hep sonrasını, daha sonrasını merak etmesi gibi, ben de hep daha öncesine duyduğum merakla ipin ucunu kaçırdığım okumalar sırasında, kendimi insanlığın avcı-toplayıcı olarak yaşadığı prehistorik döneme, neolitik devrime ilişkin okumalar yaparken bulunca, bir yerde durmam gerektiğini düşünerek, kurduğu inanç sistemi çok geniş bir coğrafyayı etkileyen Zerdüş’tün doğduğu milattan önce yedinci yüzyıldan başlama-ya karar verdim. Kuşkusuz Sümerlilerin yazıyı icat ettiği üç binli yılları, hatta daha da geriye giderek mağaralara resimler yapan atalarımızın izini sürmek de çok heyecanlı ve ilgi çekici bir serüven olabilirdi.

Ama bir belgesel programı kitaplaştırma düşüncemdeki asıl amacın kayıtsız kaldığımız geçmişimize, bilmediğimiz ya da “yalan-yanlış bildiğimiz” tarihimize ve oluşturduğumuz büyük medeniyete ilişkin okuma notlarını paylaşarak bir ilgi ve merak uyandırmak, resmî tarih ezberimizi bir nebze olsun sarsarak kalıp yargılarımızı sorgulamak, unuttuklarımızı hatırlamak olduğunu düşünerek kendimi sınırladığımı söylemeliyim.

İslam uygarlığını hazırlayan koşulların milattan önceye uzanan geçmişi, toplumların ve kültürlerin birbirleriyle karşılaşmaları son derece ilginç ve heyecan verici hikâyelerle dolu.

Bizim bütün hikâyemiz ve bütün geçmişimiz ise, yeryüzünün “Doğu” kısmında, şimdi işgallerin, savaşların yaşandığı ama “insan”ın ve insanlığın yaşatılmadığı bir coğrafyada; Bağdat’ın, Şam’ın, Herat’ın, Tebriz ve Isfahan’ın, Semerkant ve Buhara’nın ve daha nice şehirlerin sokaklarında, kâşanelerinde ve harabelerinde “mührü sökülmemiş bir hazine” olarak sahibini bekliyor.

Ben bu kitapla bize hem yakın hem de çok uzak bir coğrafyada saklı duran mührü sökülmemiş hazinelerin etrafında dolaşıp üzerine işaretler koydum. Büyük bir kitabın sayfaları misali katlar hâlinde üst üste sıralanan zamanlar arasında; insanın ve doğanın yıkımına direnmiş kültür hazinelerinin içinde ya da kaybolan şehirlerin, unutulmuş hikâyelerin peşinde yol aldım.

Aslında her insan ve her toplum, salyangozun bıraktığı parlak izler gibi hikâyeler bırakıyor arkasında. Ama tüm bu hikâyeler, dinleyecek biri varsa ancak, bir anlam ve gerçeklik kazanıyor. Eğer bıraktığımız izleri önemsemiyorsak; “*efendisinin ilacını çalıp içen ahmak uşak*” misali kendi hikâyelerimizi değil başkalarının hikâyesini, başkalarının deneyimlerini önemsemiyorsak, hep başkalarının hikâyesini yaşamaya mahkûm olacağımızı düşünüyorum.

Bizi geçmişimize bağlayan bütün köprüler yıkılmış olsa da, bu köprüleri yeniden inşa etmek, etrafa yeni gözlerle bakmak, yeni sözler söylemek, yeni yollar bulmak, yeryüzünün keşfi kadar heyecanlı bir yolculuğu içimize ve geçmişimize doğru yapmak mümkün.

Geçmiş yaptığım bu olağanüstü keyifli yolculuğa vesile olan “Asya’nın Kandilleri”nin yönetmeni Muharrem Sevil’e, aynı zamanda “Gezi Notları”nın Maveraünnehir, Buhara, Semerkant bölümleri ile Köhne Ürgenç ve Merv maddelerini de yazma inceliğini gösterdiği için teşekkür ediyorum. Gönülden bir teşekkür de hem dostluğu hem de çektiği birbirinden güzel fotoğraflar için Sezai Zambun’a ve Asya’nın Kandilleri’nin yanı sıra birçok belgesel programda birlikte çalıştığımız görüntü yönetmeni sevgili Kamil Kaya-
lı’ya...

*“Onlar hem Asya’nın göklerini aydınlattılar,
hem insanlığın ufkunu genişlettiler...”*

HAREZMÎ (*)
“Bilgelik Evinin Sultanı”

(*) Doğumu 800'den önce - ölümü 847'den sonra.

MÖ. 5. yüzyılda Eflatun'un kurduğu akademinin kapısında şu ibare yer alır: “*Buraya matematik bilmeyenler giremez.*”

Bundan yüzyıllar sonra, Müslümanlar arasında da evreni tanımanın ve hakikate ulaşmanın en emin yolu olarak matematik görülecek, bunu tıp ve astronomi takip edecektir. Eski Mısır, Mezopotamya, Yunan ve Hint medeniyetlerine ait eserler Müslüman muhayyilesinde harmanlanacak ve Eflatun akademisinin yıkılan sütunları Doğu'dan yükselecektir.

Bağdat'ta ilk taşlarını Halife Mansûr'un taşıdığı, Harun Reşid döneminde sütunlarının görülmeye başlandığı, Me'mûn devrinde ise bütün ihtişamıyla beliren yapı Beytü'l-Hikme'dir.

Yani bilgelik evi.⁽¹⁾

Beytü'l-Hikme, ne sadece bir kütüphane, ne de bir çeviri bürosudur. Araştırmaların, gözlemlerin yapıldığı, telif eserlerin yazıldığı; büyük tıp bilginlerinin, astronomların, kimyacıların, fizikçilerin, felsefecilerin ve din âlimlerinin yetiştiği bir akademi.

Dünyanın her tarafından her dilde yazılmış kitaplar getirilir bu kente; Yunanca, Rumca, Süryanice, Farsça, Hintçe, İbranice...

Âlimler gelir; Mezopotamya'dan, İran'dan, Mısır'dan, Orta Asya'dan ve Hint'ten...

Bu kadar değişik toplumlardan ve inançlardan insanların bir araya gelmesi muhakkak ki o dönemde düşünceye ve farklılıklara gösterilen hoşgörülle yakından bağlantılı...⁽²⁾

Bizans Kilisesi tarafından afroz edilen Nesturileri görürüz Bilgelik Evi'nin kapısından girerken. Sürekli baskı altında tutulan Saibilileri ve Süryanileri... Hintliler, İranlılar ve Türkler sonra...

Hayallerin ve ideallerin gerçekleştirildiği yerdir Bağdat.

Doğu dünyasının bilim merkezidir.

İslam Rönesansının beşiğidir.

Dünyanın en değerli el yazması eserlerine sahip muhteşem bir kütüphanedir

Günlük ekmeğini yarı yarıya yemiş

Adam da gelmişti oraya

*Yağmur kapmış bir adam da gelmişti oraya
Bilginler büyüçüler su vurucuları
Köle tüccarları çan onarıcıları da
Sultan saçını tarıyan kadın
Eski bir defîne arayıcısı
Matematiğin bulucusu
Füsus okuyucusu
Şeyh Galib'in muştucusu
Hazinedar ve kütüphane memuru
Hepimiz hepimiz oradaydık.⁽³⁾*

İşte Harezmi'de yaşayan bir Türk âlimi de Me'mûn'un daveti üzerine Bağdat'a gelenler arasındadır.

Tarihe *cebiri ilminin ve astronomların babası* olarak geçecek bu Türk-İslam âliminin ne doğum tarihini kesin olarak biliyoruz, ne de ölüm tarihini. Tek bildiğimiz doğumunun 800'den önce, ölümünün ise 847'den sonra olduğudur.

Hâl tercümelemleri onun hakkında çok az bilgi verir, eski tarih ve coğrafya kitaplarında ise bazı dolaylı atıflar bulunur.⁽⁴⁾

Künyesi nedeniyle o dönemde yaşamış başka âlimlerle karıştırıldığı da olur, adının çok farklı biçimlerde söylendiği de. Yabancı kaynaklarda Harezmi, Harezmi, Harzemli, el-Harzemî, Algorithmi, Algorisme ve Harizmî olarak geçen bu matematik bilgininin tam adı şöyledir:

Ebû Abdullah b. Mûsâ el-Harezmi

Doğum yeri şimdi Özbekistan sınırları içinde olan Hive⁽⁵⁾, eskiden Harizm Ülkesi sınırları içindeydi. (*Sarayları, camileri ve medreseleri ile yüksek düzeye ulaşmış bir uygarlığın temsilcisi olan Harezmi Ülkesi, bugünkü Özbekistan'ı, Kuzeydoğu İran'ı, Afganistan ve Pakistan'ın güneyini içine alan bölgedir. Bu bölgeden aynı zamanda İbn Türk, Fârâbî, Ebü'l-Vefâ, Ebû Nasr İbn Irak ve İbn Sina gibi isimler çıkmıştır.*)

Harezmi, Aristo'nun sultan rüyalarına girdiği, sokaklarında matematiğin, coğrafyanın ve felsefenin konuşulduğu, çevirmenlerin kandillerinin sabaha kadar yandığı bir dönemde Bağdat'a geldi.